

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συζήτηση για τον ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ, τις ΤΕΧΝΕΣ και τη ΣΥΜΠΕΡΙΛΗΨΗ αποτελεί μια δημιουργική πρόσκληση σε έναν αέναο και ανοιχτό διάλογο με συνεχώς διευρυνόμενα όρια. Ταυτόχρονα όμως, η ίδια συζήτηση αποτελεί μια πρόκληση όταν αυτή επιχειρείται να γίνει σε ένα συλλογικό έργο όπως το ανά χείρας βιβλίο που αναπόφευκτα έχει πεπερασμένα όρια. Σκοπός αυτού του συλλογικού έργου δεν είναι μόνο να καταγράψει ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ για τον πολιτισμό, τις τέχνες και τη συμπερίληψη· πολύ περισσότερο φιλοδοξεί να αναδείξει την πολυσχιδή φύση μιας παρόμοιας συνάντησης, ωθώντας σε νέες νοηματοδοτήσεις ή και προβληματισμούς για τα εξής ερωτήματα: πώς αντιλαμβανόμαστε, αλήθεια, τη συμπερίληψη, τις τέχνες, τον πολιτισμό και την εκπαίδευση σε όλες τις μορφές της και, υπό αυτή την έννοια, ποια κοινωνία οραματιζόμαστε;

Σκοπός του παρόντος τόμου είναι επομένως να αποτυπώσει τον παλμό και τις τάσεις στο εδώ και τώρα των ποικίλων πολιτισμικών, καλλιτεχνικών, επιστημονικών, εκπαιδευτικών και κοινωνικών φορέων στην Ελλάδα και διεθνώς, και να συζητήσει τα πορίσματα της διεθνούς έρευνας και πρακτικής σε σχέση με τις συμπεριληπτικές πολιτικές που οι φορείς πολιτισμού, επιστήμης, εκπαίδευσης και τέχνης επιλέγουν, και τις πρακτικές που εφαρμόζουν. Μέσω αυτής της διαπραγμάτευσης επιδιώκεται να απαντηθεί το ερώτημα με ποιους τρόπους διαφορετικοί φορείς πολιτισμού και εκπαίδευσης, επιστήμονες, επαγγελματίες, καλλιτέχνες¹, υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής, συμβάλλουν στην ανάδειξη των τεχνών και των πολιτιστικών πρακτικών και δράσεων ως κινητήριας δύναμης συμπερίληψης για μια πιο δίκαιη και δημοκρατική κοινωνία.

Και **οι τρεις κεντρικές έννοιες του συλλογικού αυτού έργου** –πολιτισμός, τέχνες, συμπερίληψη– παρουσιάζουν μια εξαιρετική ευρύτητα με διασυνδεόμενες και πολύπλευρες διαστάσεις και πτυχές που καθιστούν την απόπειρα δημιουργίας

¹ Η επιλογή στον παρόντα τόμο της χρήσης ουσιαστικών «ο καλλιτέχνης, ο μαθητής, ο εκπαιδευτικός» κ.λπ. αφορά τον άνθρωπο καλλιτέχνη, μαθητή, εκπαιδευτικό κ.λπ., και επομένως θεωρούμε αφενός πως αντιπροσωπεύει όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως φύλου και ταυτότητας φύλου, αφετέρου διευκολύνει την ανάγνωση του κειμένου καθιστώντας το πιο προσβάσιμο σε διαφορετικούς αναγνώστες.

στατικών ή και «αυστηρών» ορισμών αρκετά δύσκολη. Αν και η διατύπωση ορισμών δεν είναι στους στόχους του παρόντος κεφαλαίου, γνωρίζουμε πως η έννοια **του πολιτισμού** είναι ευρύτατη και ότι ο ορισμός του έχει απασχολήσει πλήθος επιστημόνων, φιλοσόφων και διανοητών, αλλά και διεθνείς οργανισμούς. Η UNESCO στο προοίμιο της Διεθνούς Διακήρυξης για την Πολιτιστική Πολυμορφία αναφέρει ότι ο πολιτισμός μπορεί να θεωρηθεί ως «το σύνολο των διακριτών πνευματικών, υλικών, διανοητικών και συναισθηματικών χαρακτηριστικών μιας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής ομάδας και περιλαμβάνει εκτός από την τέχνη και τη λογοτεχνία, τους τρόπους ζωής, τους τρόπους συνύπαρξης, συστήματα αξιών, παραδόσεις και πεποιθήσεις» (UNESCO, 2002, σ. 62).

Αντίστοιχα, η έννοια **της πολιτιστικής κληρονομιάς** περιλαμβάνει τόσο τον όρο και το περιεχόμενο της κληρονομιάς όσο και την έννοια της πολιτισμικής αλλαγής και αφορά κάθε στοιχείο της ζωής στο παρελθόν και στο παρόν (Nuzzaci, 2020), αλλά και ό,τι μεταβιβάζουμε στο μέλλον. Και αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε μια κοινωνία που αλλάζει ταχύτατα με ανάμεικτες προκλήσεις, προσδοκίες, νέες και μεταβαλλόμενες απαιτήσεις και ανάγκες, αλλά και κοινωνικά αιτήματα για συμπερίληψη, δικαιοσύνη, κοινωνική συνοχή, ευημερία και αειφορία. Σε αυτή τη μεταβαλλόμενη κοινωνική συνθήκη παράλληλα με τις γενικότερες αλλαγές, η ψηφιακή πραγματικότητα έχει αλλάξει και έχει διευρύνει τους τρόπους με τους οποίους επικοινωνούμε, «συναντιόμαστε», εκπαιδευόμαστε, δημιουργούμε, συμμετέχουμε. Αυτό με τη σειρά του δημιουργεί και νέες απαιτήσεις, αιτήματα και στάσεις, καθώς όλο και περισσότεροι άνθρωποι αρνούνται να είναι παθητικοί αποδέκτες των όσων συμβαίνουν, και επιδιώκουν να είναι ενεργά μέλη της κοινωνίας (Black, 2012), να ακούγεται η «φωνή» τους, να συμμετέχουν και να συνδιαμορφώνουν το κοινωνικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι. Την ίδια στιγμή, όμως, μεγάλο μέρος του πληθυσμού, και σε παγκόσμιο επίπεδο, εξακολουθεί να αντιμετωπίζει βαθιές ανισότητες, ποικίλους φραγμούς συμμετοχής και διακρίσεις.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι τυχαίο ότι ο πολιτισμός αποτελεί «κινητήριο μοχλό βιώσιμης ανάπτυξης» που διαπερνά τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης (Sustainable Development Goals – SDGs) του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (UNESCO, 2019, σ. 7). Η συμβολή του πολιτισμού στη βιώσιμη ανάπτυξη υποστηρίζεται από ένα εννοιολογικό πλαίσιο και από δείκτες που διαπερνούν τέσσερις θεματικές διαστάσεις: «το περιβάλλον και την ανθεκτικότητα, την ευημερία και τη διαβίωση, τη γνώση και τις δεξιότητες, και τη συμπερίληψη και τη συμμετοχή» (UNESCO, 2019).

Σε αυτή τη δυναμική διαδικασία, **η τέχνη** ως πανανθρώπινος τρόπος έκφρασης

κατέχει μια μοναδική θέση στη ζωή μας. Πέρα από τον αδιαμφισβήτητο ρόλο στην εκπαίδευση όλων των παιδιών ανεξάρτητα από τις διαφορές τους (Gardner, 1990· Malley & Silverstein, 2014· Robinson, 2011, 2013), τις διαφορετικές προσεγγίσεις που έχουν αναπτυχθεί και τον ρόλο τους στην ποιότητα ζωής όλων των ανθρώπων, οι διαφορετικές μορφές τέχνης, η μεταξύ τους διασύνδεση και τα νέα δεδομένα και ψηφιακά μέσα έκφρασης δημιουργούν ένα ανεξάντλητο πεδίο προσωπικής και συλλογικής έκφρασης και εμπειρίας, με στόχους όχι μόνο αισθητικής απόλαυσης και συγκίνησης, αλλά και προβληματισμού για τα σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα, τον άνθρωπο, την κοινωνία και το περιβάλλον του. Το τι είναι τέχνη αποτελεί, επίσης, ένα διαχρονικό ερώτημα με πολλές προσεγγίσεις, θεωρητικές και φιλοσοφικές. Θα μπορούσαμε εδώ να δανειστούμε τη φράση του Gombrich (2001) ότι το «χρονικό της τέχνης» δεν είναι παρά «μια ιστορία αλλαγής ιδεών και απαιτήσεων» (σ. 44). Υπό αυτή την έννοια, η τέχνη αντανακλά την κοινωνία, κοινωνικά ζητήματα ή και αντιλήψεις κάθε εποχής, αλλά συνάμα δημιουργεί έναν διαχρονικό «τόπο» ανακατασκευής και κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας· έναν «τόπο» αμφισβήτησης στερεοτύπων, επανανοηματοδότησης αντιλήψεων και καταστάσεων, έκφρασης ταυτοτήτων· εντέλει, έναν «τόπο» όπου ακούγεται η «φωνή» και ενδυναμώνονται διαφορετικοί άνθρωποι, με μορφές και σύμβολα που χρησιμοποιούν και υπερβαίνουν το καθημερινό και το κοινά οικείο. Η ερμηνευτική διαδικασία η οποία συντελείται κάθε φορά που κανείς έρχεται αντιμέτωπος με ένα έργο τέχνης αναδεικνύει την καθοριστική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του ίδιου του θεατή/αποδέκτη και του δημιουργήματος (Fuchs, 2015, 2020). Αυτή η πολύπλοκη και ενεργητική διαδικασία ερμηνείας δεν αποτελεί απλά πληροφόρηση για το έργο τέχνης, αλλά μια διαδικασία που βοηθά τους θεατές ως «αληθεύοντες» να δουν την «αλήθεια» που αποκαλύπτει το έργο τέχνης (Heidegger, 1950/1986, όπ. αναφ. στο Νάκου, 2001), προκειμένου να δομήσουν γνώση και να δουν ανθρώπινες, κοινωνικές και πολιτισμικές «αλήθειες» (σσ. 32-35). Η μελέτη και ενασχόληση με την τέχνη και τον πολιτισμό είναι μια συνομιλία με το παρελθόν και την ιστορία, αλλά και με το παρόν και την τρέχουσα κοινωνική πραγματικότητα, ενώ εξασφαλίζει εργαλεία και «γυαλιά» μιας οπτικής προσανατολισμένης στο μέλλον (Bertram, 2014· Fuchs, 2021· Welsch, 1990).

Η τέχνη γενικότερα έχει τη δύναμη να γεφυρώνει το ατομικό και το κοινωνικό. Ενδεικτικά, στο θέατρο ως τόπο συνάντησης όλων των τεχνών, το θεατρικό έργο γράφεται και παίζεται για να διαμεσολαβηθεί ως παράσταση στο κοινό του, ένα κοινό ανομοιογενές, πολυπολιτισμικό. Αυτή η έννοια της κοινωνίας, της διαμεσολάβησης, η οποία εμπεριέχει τον θεατή ως βασικό συστατικό της, επιβεβαιώνει με τον πιο άμεσο τρόπο τον συμπεριληπτικό χαρακτήρα της εν λόγω τέχνης και της τέχνης

εν γένει. Στο ίδιο πνεύμα, το θέατρο ως τέχνη και ως παιδαγωγική αρχή τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης, μπορεί να θεματοποιήσει, να (υπερ)τονίσει και να αναδείξει τη διαφορετικότητα χωρίς να προβεί σε αξιολογήσεις και στιγματισμό των ατόμων, μέσα από την παραγωγή εικόνων, σημείων, συμβόλων, δράσεων και ιστοριών, και μέσα από το ζωντάνεμα όλων των δυνατών τρόπων έκφρασης (Λενακάκης, 2015).

Ο πολιτισμός, οι τέχνες και η εκπαίδευση ήταν πάντα σε έναν διαρκή διάλογο.

Στην αμφίδρομη αυτή σχέση ο πολιτισμός αποτελεί βασικό πυλώνα της εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες και μορφές της, ενώ ταυτόχρονα η ουσιαστική πρόσβαση και συμμετοχή στον πολιτισμό και τις τέχνες είναι ζήτημα παιδείας και εκπαίδευσης, ευκαιριών και δυνατοτήτων, ή και ανισοτήτων και διαφορετικών φραγμών (Τσαούσης, 1998). Η σύνδεση εκπαίδευσης και πολιτισμού αποτυπώνεται και στο εννοιολογικό πλαίσιο και τους δείκτες της συμβολής του πολιτισμού στην επίτευξη Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης του ΟΗΕ που προαναφέρθηκε. Ειδικότερα, στη θεματική διάσταση της «γνώσης και των δεξιοτήτων» γίνεται λόγος για τη συμβολή του πολιτισμού στη μετάδοση αξιών, γνώσης και δεξιοτήτων μέσω της εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων, των δημόσιων οργανισμών και φορέων, της επαγγελματικής εκπαίδευσης, της ανάπτυξης προγραμμάτων σπουδών που θα ενσωματώνουν την πολιτισμική γνώση και τον ρόλο της πολιτισμικής πολυμορφίας (UNESCO, 2019). Αντίστοιχα, στη θεματική διάσταση της «συμπερίληψης και της συμμετοχής» γίνεται λόγος για «τη συνεισφορά του πολιτισμού στην οικοδόμηση κοινωνικής συνοχής όπως επίσης και στην ενίσχυση της συμπερίληψης και της συμμετοχής» με εστίαση, ανάμεσα σε άλλα, στις «δυνατότητες των ανθρώπων να έχουν πρόσβαση στον πολιτισμό, στο δικαίωμά τους να συμμετέχουν στην πολιτιστική ζωή και στην ελευθερία τους για πολιτισμική έκφραση συμπεριλαμβανομένης της καλλιτεχνικής και δημιουργικής ελευθερίας». Τονίζονται επίσης οι τρόποι με τους οποίους οι πολιτιστικές πρακτικές, οι χώροι κ.λπ. εκφράζουν αξίες και δεξιότητες που προωθούν την κοινωνική συμπερίληψη αλλά και τους τρόπους με τους οποίους ο πολιτισμός μπορεί να συμβάλει και να εμπνεύσει τη συμμετοχή και την εμπλοκή των τοπικών κοινοτήτων στη δημόσια ζωή (UNESCO, 2019, σ. 27). Όλα τα παραπάνω συνδέονται και με τις άλλες θεματικές διαστάσεις της ευημερίας, της ανθεκτικότητας κ.λπ.

Στο ίδιο πνεύμα, η **Ευρωπαϊκή Ένωση** στο ψήφισμά της για το Ευρωπαϊκό Έτος Πολιτιστικής Κληρονομιάς το 2021 θεωρεί την πολιτιστική κληρονομιά έναν «ανεκτίμητο πόρο» που μας βοηθά να κατανοήσουμε και να προβληματιστούμε για την ιστορία μας, και να βρούμε «όχι μόνο τις διαφορετικές μας μνήμες αλλά και τα κοινά στοιχεία που μας ενώνουν». Η πολιτιστική κληρονομιά μπορεί να προωθήσει «την ποικιλομορφία, τον διάλογο, τη συνοχή, την αλληλεγγύη και την αλληλοκατανόηση,

καθώς και τη δυνατότητα εμβάθυνσης στη γνώση για τα υλικά, άυλα, φυσικά και ψηφιακά αγαθά», τη δημιουργικότητα, την καινοτομία, τη βιωσιμότητα, και παράλληλα να συμβάλει στην ποιότητα ζωής ως «πηγή έμπνευσης και απόλαυσης» (Ευρωπαϊκή Ένωση, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2021). Στο ίδιο ψήφισμα τονίζεται ο ρόλος της εκπαίδευσης –συμπεριλαμβανομένης της μη τυπικής, άτυπης και ψηφιακής–, η σημασία της ενσωμάτωσης διαφορετικών μορφών τέχνης –θέατρο, μουσική, αρχιτεκτονική, λογοτεχνία, κινηματογράφος κ.ά.– στα σχολικά προγράμματα και σε σχετικές δραστηριότητες καθώς επίσης και στην προσοχή που θα πρέπει να δοθεί σε ευάλωτες ομάδες, άτομα με αναπηρία κ.ά. Στις εικαστικές τέχνες συζητούνται έντονα θέματα όπως αναπαραστάσεις κοινωνικών ομάδων, έκφρασης και «άρθρωσης» λόγου για κοινωνικά ζητήματα, και συνδιαμόρφωσης του πολιτισμικού γίνεσθαι. Αντίστοιχες μελέτες, συνέργειες και εφαρμογές συναντούμε σε όλο το φάσμα των τεχνών (μουσική, χορός, κινηματογράφος κ.λπ.).

Κύριο ζητούμενο σε όλα τα παραπάνω είναι η έννοια της συμμετοχής και της συμπερίληψης. Η πρώτη, η συμμετοχή, και ειδικότερα **η συμμετοχή στον πολιτισμό** εδράζεται καταρχήν στην Οικουμενική Διακήρυξη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, στην οποία, ανάμεσα σε όλα τα άλλα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου, αναφέρεται ρητά ότι «καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει ελεύθερα στην πνευματική ζωή της κοινότητας, να χαίρεται τις καλές τέχνες και να μετέχει στην επιστημονική πρόοδο και στα αγαθά της» (UN, 1948, άρθρο 27).

Μελετώντας την έννοια της συμμετοχής στον πολιτισμό, διαπιστώνει κανείς ποικίλες νοηματοδοτήσεις ανάλογα με τον φορέα, την εστίαση, το είδος της δράσης και τον βαθμό συμμετοχής. Η Laaksonen (2010) επισημαίνει ότι η συμμετοχή στον πολιτισμό, εκτός από το γεγονός ότι συνδέεται θεμελιωδώς με την έννοια της πρόσβασης ως προϋπόθεσης, μπορεί να νοηματοδοτείται διαφορετικά καθώς εξαρτάται τόσο από το πώς «βλέπουμε» και ερμηνεύουμε κάθε φορά την έννοια της συμμετοχής όσο και από το πώς γίνεται κατανοητή η ίδια η έννοια της πολιτιστικής ζωής. Αυτό σημαίνει διαφορετικά επίπεδα ή βαθμό εμπλοκής, και αντίστοιχα διαφορετικές νοηματοδοτήσεις ή και πρακτικές εφαρμογές και δράσεις που αντανakλούν αυτή την ευρύτητα νοηματοδότησης. Σε όλα αυτά πρέπει να προσθέσουμε τα ψηφιακά μέσα που όπως ειπώθηκε και παραπάνω έχουν αλλάξει ριζικά τον τρόπο που συμμετέχουμε, όχι μόνο στον πολιτισμό αλλά και σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής (Black, 2012· Laaksonen, 2010). Η πρόσφατη πανδημική κρίση ανέδειξε στην ευρύτερη κοινωνία και με τον πιο επείγοντα τρόπο τον ρόλο της ψηφιακής τεχνολογίας και σε θέματα συμμετοχής όπως φάνηκε, μεταξύ άλλων και στο επίπεδο της τυπικής εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες της αλλά και στο επίπεδο του πολιτισμού

(Σουλιώτου & Κανάρη, 2022). Μια από τις πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις ήταν τα μουσεία, τα οποία έχοντας τις πόρτες τους κλειστές στο κοινό λόγω των μέτρων μείωσης της διασποράς της πανδημίας δεν είχαν άλλο τρόπο να διατηρήσουν την επαφή και την επικοινωνία με το κοινό τους παρά μόνο τις ψηφιακές επικοινωνιακές και εκπαιδευτικές δράσεις (ICOM, 2020α, 2020β· UNESCO, 2020, 2021).

Με βάση τα παραπάνω, κάποιος θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι συμμετέχει στην πολιτιστική ζωή όταν παρακολουθεί μια καλλιτεχνική παράσταση, μια συναυλία, όταν έχει πρόσβαση και διαβάζει ένα λογοτεχνικό έργο, όταν επισκέπτεται ένα μουσείο ή μνημείο, όταν συμμετέχει σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα, όταν μπορεί να περιηγηθεί ψηφιακά σε συλλογές μουσείων από διαφορετικά μέρη του κόσμου, όταν λαμβάνει μέρος στη λήψη αποφάσεων και συναποφασίζει, όταν δημιουργεί ή συνδημιουργεί ένα καλλιτεχνικό έργο κ.ο.κ. Σε κάθε περίπτωση, η έννοια της συμμετοχής συνδέεται με την κοινωνική συνοχή, ενώ η συμμετοχή στον πολιτισμό συνδέεται με την πολιτισμική συμπερίληψη (cultural inclusion) (Laaksonen, 2010· Schönherr & Oberhuber, 2023), την εκπαιδευτική και κοινωνική συμπερίληψη. Ποια μπορεί να είναι τα εμπόδια πρόσβασης και συμμετοχής στον πολιτισμό για διαφορετικούς ανθρώπους, πώς μέσα από την τέχνη και τις πολιτιστικές δράσεις είναι δυνατό να διαιωνίζονται ή να καταρρίπτονται στερεότυπα, πώς οι τέχνες, οι πολιτιστικές δράσεις και η εκπαίδευση στις ευρύτερες διαστάσεις της ενδυναμώνουν τους ανθρώπους και προωθούν τη συμπερίληψη, είναι μερικά μόνο από τα ερωτήματα που αναδύονται σε αυτή τη συζήτηση.

Σε αυτή τη διαρκή πορεία δημιουργίας μιας συμπεριληπτικής κοινωνίας, τα ανθρώπινα δικαιώματα προτάσσονται καθώς η συμπερίληψη –εκπαιδευτική, κοινωνική, πολιτιστική– αφορά την εξάλειψη φραγμών και διακρίσεων λόγω διαφορετικότητας (π.χ. φυλής, φύλου, κοινωνικής τάξης, θρησκείας, εθνικότητας, αναπηρίας κ.λπ.), την ισότιμη συμμετοχή στην κοινωνία και τη δημιουργία μιας δίκαιης και δημοκρατικής κοινωνίας. Στη φιλοσοφία και στις αξίες της συμπερίληψης η διαφορετικότητα αποτελεί στοιχείο της ανθρώπινης ποικιλομορφίας. Το αίτημα για σεβασμό στη διαφορετικότητα, για άρση φραγμών πρόσβασης και άμβλυνση κοινωνικών ανισοτήτων προτάσσεται διαρκώς μέσα από κοινωνικές ζυμώσεις, διεθνείς οργανισμούς και συμβάσεις, και αφορά, διαπερνά και έχει επηρεάσει όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, όπως ο πολιτισμός και η εκπαίδευση, τομείς στους οποίους εστιάζει και το παρόν συλλογικό έργο.

Η **συμπερίληψη** αποτελεί κεντρικό ζητούμενο στη διεθνή εκπαιδευτική ατζέντα. Με ορόσημο τη Διακήρυξη της Σαλαμάνκα (UNESCO, 1994), στη διευρυμένη της ερμηνεία και διάσταση η συμπερίληψη δεν αφορά μόνο τα παιδιά με αναπηρία αλλά

όλα τα παιδιά. Αποτελεί μια φιλοσοφία και αξία αλλά και μια γενική κατευθυντήρια γραμμή και πολιτική όχι απλά πρόσβασης στην εκπαίδευση αλλά ισότιμης, δίκαιης και ποιοτικής εκπαίδευσης όλων των παιδιών (Clifton, 2004· UNESCO, 2017, 2021β), έναν τρόπο για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών συστημάτων (Ainscow, 2020· UNESCO, 2021β) και μέσο για τη δημιουργία μιας συμπεριληπτικής κοινωνίας (Barton, 2003· Fuchs, 2021). Παράλληλα, η εκπαίδευση καλείται σήμερα να προετοιμάσει τους αυριανούς παγκόσμιους πολίτες αυτής της συνεχώς μεταβαλλόμενης κοινωνικής συνθήκης, καλλιεργώντας αξίες όπως η δημοκρατία, η αλληλεγγύη, η ενσυναίσθηση, ο σεβασμός στη διαφορετικότητα και στα ανθρώπινα δικαιώματα, η ειρήνη, η καταπολέμηση του ρατσισμού κ.ά., γνώσεις και ένα σύνολο ικανοτήτων και δεξιοτήτων μάθησης και ζωής, ώστε όχι μόνο να μπορούν να ανταποκριθούν σε αυτή την πραγματικότητα αλλά και να συμβάλουν στην οικοδόμηση μιας συμπεριληπτικής και δίκαιης κοινωνίας και στην ανάπτυξή της (OECD, 2018· Τζώτζου et al., 2022).

Ο πολιτισμός, η πολιτιστική κληρονομιά και οι τέχνες στην εκπαίδευση –παρόλο που φαίνεται να «περιορίζονται» ή και να «ασφυκτιούν» πολλές φορές σε ένα γνωσιοκεντρικό και ανταγωνιστικό εκπαιδευτικό σύστημα– αναγνωρίζονται όλο και περισσότερο ως βασικά πεδία για την καλλιέργεια γνώσεων, δεξιοτήτων και αξιών που απαιτούνται σήμερα για την ανάπτυξη βιώσιμων και συμπεριληπτικών κοινωνιών (Baker, 2013· Goldberg, 2017· OECD, 2018) και διαπερνούν τα προγράμματα σπουδών και ένα πλήθος δράσεων εντός και εκτός σχολείου ήδη από την προσχολική ηλικία. Γνωρίζουμε ότι όταν τα παιδιά εμπλέκονται σε δραστηριότητες πολιτιστικού χαρακτήρα και τεχνών καλλιεργούν στάσεις και αξίες για τους άλλους ανθρώπους, αναπτύσσουν τη δημιουργικότητά τους, επινοούν ιδέες και διευρύνουν το γνωστικό τους ρεπερτόριο, ενώ παράλληλα ενισχύουν την αυτοπεποίθησή τους (Eisner, 2002· Güney, 2022· Laaksonen, 2010· Lilliedahl, 2018) και αυτό είναι σημαντικό να συμβαίνει από μικρή ηλικία. Τα παιδιά χρειάζονται όλη την κοινότητα για να αναπτυχθούν, και τόσο το σχολικό περιβάλλον όσο και άλλα πλαίσια μάθησης –όπως, για παράδειγμα, οι χώροι και οι δράσεις πολιτιστικής αναφοράς– είναι εξίσου σημαντικοί όχι μόνο κατά τη διάρκεια της σχολικής ζωής αλλά και αργότερα στη ζωή τους, όταν ολοκληρωθεί η τυπική εκπαίδευση (Barrett, 2017· Black, 2012· LaJevic, 2013· Παρούση & Λενακάκης, 2021).

Στο πνεύμα αυτό, αναφέρουμε ενδεικτικά πρωτοβουλίες και θεσμικές αποφάσεις που επιβεβαιώνουν τη διασύνδεση των κεντρικών θεματικών που διαπραγματεύεται ο παρών συλλογικός τόμος, ως εξής: σε ελληνικό πλαίσιο, το πρόγραμμα σπουδών για την προσχολική εκπαίδευση που περιλαμβάνει άξονες και κατευθυντήριες γραμμές, μεταξύ άλλων, για την «πολιτισμικά ευαίσθητη διδασκαλία» που

θα πρέπει να ανταποκρίνεται και να αξιοποιεί το πολιτισμικό κεφάλαιο όλων των παιδιών παράλληλα με τη διαφοροποιημένη διδασκαλία για την προώθηση της «ενταξιακής εκπαίδευσης στο νηπιαγωγείο» ως μια «έμπρακτη αντιμετώπιση της διαφορετικότητας» (Πεντέρη et al., 2021, σ. 17)· τα «Εργαστήρια Δεξιοτήτων» στο πρόγραμμα σπουδών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Τζώτζου et al., 2022).² τη διεύρυνση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε χώρους πολιτισμού για διαφορετικές ομάδες κοινού· και σε επίπεδο ευρωπαϊκής πολιτικής, την ενίσχυση της σύνδεσης της δημιουργικότητας, της πολιτιστικής κληρονομιάς και της εκπαίδευσης μέσα από πλήθος προγραμμάτων, διαδικτυακών εργαλείων και προώθησης συνεργειών.³ την Ευρωπαϊκή Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Europeana με ψηφιακά τεκμήρια έργων τέχνης, αρχείων, ταινιών, μουσικής από χιλιάδες πολιτιστικούς οργανισμούς και φορείς, εκπαιδευτικά σενάρια, πηγές κ.ά. για την πρόσβαση στη γνώση, στις τέχνες και στον πολιτισμό, και την αξιοποίηση από επαγγελματίες, εκπαιδευτικούς κ.ά.⁴

Μέσα σε αυτό το δυναμικό περιβάλλον που αλλάζει ταχύτατα **τα «όρια» μεταξύ τυπικής, μη τυπικής και άτυπης εκπαίδευσης και μάθησης**, αξιολογούνται και ως προς το κατά πόσο είναι λιγότερο περιοριστικά και περισσότερο δημιουργικά στη δυναμική τους σύζευξη (Black, 2012). Η πρόσβαση και η συμπερίληψη στις τέχνες και στον πολιτισμό αποτελούν κομβικής σημασίας ζήτημα στη διεθνή ατζέντα και κύριο πεδίο στρατηγικών σχεδίων ανάπτυξης, άρσης διακρίσεων και εμποδίων – συμπεριλαμβανομένων και οικονομικών εμποδίων– και ουσιαστικής συμπερίληψης –κοινωνικής, εκπαιδευτικής και πολιτισμικής–, καθώς και ανάλογων πρακτικών, πρωτοβουλιών και δράσεων.⁵

Η πλήρης συμμετοχή στην κοινωνική ζωή περιλαμβάνει και τη συμμετοχή στον πολιτισμό και τις τέχνες, η οποία μάλιστα αποτελεί και δείκτη ευημερίας και ικανοποίησης (Reuband, 2013). Όλα τα μέλη μιας κοινωνίας έχουν δικαίωμα πρόσβασης, συμμετοχής και έκφρασης μέσω αυτών, ώστε να συμβάλουν στον πολιτισμό και

2 Βλ. σχετικά και την επίσημη ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής, <http://iep.edu.gr/el/>

3 Βλ. την ιστοσελίδα την Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τον πολιτισμό και τη δημιουργικότητα και την πολιτιστική κληρονομιά και την εκπαίδευση, <https://bit.ly/46zDJzp>

4 <https://www.europeana.eu/el>

5 Στο πνεύμα αυτό αναφέρουμε ενδεικτικά την πρωτοβουλία του Schuspielhaus της Βιέννης με τίτλο «Hunger auf Kunst & Kultur» (<https://www.hungeraufkunstundkultur.at/>), η οποία ξεκίνησε το 2003 σε συνεργασία με το αυστριακό δίκτυο κατά της φτώχειας (<https://www.armutskonferenz.at/>), με στόχο να ανοίξουν οι πόρτες για την τέχνη και τον πολιτισμό σε ευάλωτες ομάδες. Πάνω από 450 ιδρύματα πολιτισμού υποστηρίζουν την εκστρατεία, ενώ στη Βιέννη υπάρχουν περισσότεροι από 220 πολιτιστικοί εταίροι και περίπου 45.000 κάτοχοι της κάρτας πολιτισμού. Το 2016 εκδόθηκαν πάνω από 92.000 εισιτήρια στους κατόχους των καρτών στη Βιέννη.

στις τέχνες αναδεικνύοντας το δικό τους πολιτισμικό αποτύπωμα. Προς αυτή την κατεύθυνση οι χώροι πολιτισμού έχουν έναν καταλυτικό ρόλο όχι μόνο συμπληρωματικά με την τυπική εκπαίδευση αλλά και σε όλη τη διάρκεια της ζωής μας.

Δεν είναι τυχαίο ότι στη συζήτηση που αναπτύσσεται σήμερα στον χώρο **των μουσείων** για τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου τους, οι έννοιες «προσβάσιμα μουσεία», «μουσεία χωρίς αποκλεισμούς», «συμμετοχή κοινοτήτων» αποτελούν κεντρικούς άξονες του ρόλου τους σε εκπαιδευτικό, πολιτισμικό και ευρύτερα κοινωνικό επίπεδο, και αναφέρονται στον νέο ορισμό του μουσείου (ICOM–Ελληνικό Τμήμα, 2023) που οφείλει να ανταποκριθεί στις σύγχρονες απαιτήσεις και προκλήσεις. Σε αυτό τον νέο ορισμό, παράλληλα με τον σκοπό της «εκπαίδευσης, της ψυχαγωγίας και της διάδοσης της γνώσης» προστίθεται και ο αναστοχασμός, ως μια διαδικασία και μέρος της «συνομιλίας» του επισκέπτη με τα εκθέματα, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, αλλά και του ίδιου του εαυτού του (Silverman, 2010). Πρωτοβουλίες και δράσεις προσβασιμότητας, προβληματισμοί στο πλαίσιο μιας κριτικής παιδαγωγικής στα μουσεία (Hooper-Greenhill, 1999), συλλεκτικές και εκθετικές πρακτικές ή και πρακτικές επανανοηματοδότησης συλλογών επιδιώκουν την ανάδειξη διαφορετικών «φωνών», της ιστορίας και της τέχνης διαφορετικών κοινωνικών ομάδων που παλαιότερα δεν ήταν στο προσκήνιο, ή αλλιώς τις «κρυμμένες ιστορίες» (hidden histories) (Dodd et al., 2010· Hooper-Greenhill, 1999· Νάκου, 2009), ενώ η έννοια του συμμετοχικού μουσείου κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος (Simon, 2010). Εκθέσεις με θέματα σχετικά με την αναπηρία, τον πολιτισμό και την κουλτούρα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, το φύλο και την ταυτότητα φύλου κ.ά., και σε αρκετές περιπτώσεις με τη συμμετοχή των κοινοτήτων, είναι στην καρδιά της σύγχρονης διεθνούς μουσειολογικής και μουσειοπαιδαγωγικής έρευνας και πρακτικής (Cachia, 2013· Martins et al., 2018· Sandell et al., 2010, 2018), με αξιόλογα παραδείγματα και στη χώρα μας. Οι αλλαγές αυτές δεν συμβαίνουν από τη μια μέρα στην άλλη, ούτε χωρίς εμπόδια. Τα μουσεία όμως σήμερα, χωρίς διάθεση «ηθικού καταναγκασμού» (Sandell & Dodd, 2010, σ. 20) αλλά κυρίως με ένα εύρος στρατηγικών, μέσων, έρευνας και συμμετοχικών πρακτικών, προσκαλούν τους επισκέπτες τους να αναστοχαστούν σε αντιλήψεις τους και να οικοδομήσουν τα δικά τους νοήματα (Kanari & Souliotou, 2021· Sandell & Dodd, 2010).

Οι συνέργειες μεταξύ τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης, οι διεπιστημονικές ή/και διακαλλιτεχνικές συνεργασίες και η ανάπτυξη καινοτόμων, προσβάσιμων και συμπεριληπτικών πρακτικών αποτελούν ζητούμενα για τη διασφάλιση ισότιμης πολιτισμικής συμμετοχής σε όλους. Στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια ολοένα και μεγαλύτερη δραστηριοποίηση προς την κατεύθυνση αυτή,

σε επίπεδο έρευνας, πρακτικών εφαρμογών, συνεργειών αλλά και πολιτικών που ενισχύουν και προωθούν τις δράσεις αυτές. Εκπαιδευτικά προγράμματα για άτομα με αναπηρία, πρόσφυγες, μετανάστες, άτομα τρίτης ηλικίας ή άτομα με άνοια, για εγκλείστους σε ιδρύματα κράτησης, μικτές ομάδες κ.ά., πληθαίνουν και στον ελληνικό χώρο. Έντονη είναι πλέον και η παρουσία στην πολιτιστική και καλλιτεχνική σκηνή καλλιτεχνών με αναπηρία, συμπεριληπτικών σχημάτων και κολεκτίβων ατόμων με και χωρίς αναπηρία, που συμβάλλουν στη διεύρυνση του πολιτισμικού γίνεσθαι και στον εμπλουτισμό της ζωής και της ματιάς όλων μας (British Council–Disability Arts International, 2019· Chacón, 2015· Koltsida & Lenakakis, 2017). Δεν θα μπορούσαμε, επίσης, να παραλείψουμε ότι τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας παρατηρείται και μία έντονη δραστηριοποίηση νέων σχημάτων συνεργασίας, εγχειρημάτων και πρωτοβουλιών οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών που διασυνδέουν φορείς πολιτισμού και κοινοτήτων, επιτυγχάνοντας διατομεακές συνεργασίες φορέων πολιτισμού και κοινωνικών φορέων, προωθώντας καινοτόμες συνεργασίες και δράσεις με όρους βιωσιμότητας, συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και αυτο-συνηγορίας των κοινοτήτων.

Καταλήγοντας, σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, η τέχνη, ο πολιτισμός, καθώς και η εκπαίδευση στην τέχνη και τον πολιτισμό αποδεικνύονται όλο και πιο σημαντικές παράμετροι για την προώθηση της συμπερίληψης και την ανάδειξη του πλούτου της πολιτισμικής πολυμορφίας και της μοναδικής αξίας και συνεισφοράς κάθε ανθρώπου. Ακολουθώντας τον παραπάνω συλλογισμό, εκτιμήσαμε πως η πολυσχιδία στον πολιτισμό και τις τέχνες, και η δημιουργική συνύπαρξη του έτερου άλλου αποτελούν ένα πειστικό παράδειγμα συνύπαρξης, εξέλιξης, δημιουργίας και συνδημιουργίας διαφορετικών ανθρώπων σε οποιοδήποτε πλαίσιο – κοινωνικό, πολιτισμικό, εκπαιδευτικό. Μέσα σε αυτό τον πλούτο, λοιπόν, του πολιτισμικού γίνεσθαι, της ανθρώπινης υπόστασης και αξίας, της πορείας και της εξέλιξης, των καλλιτεχνικών, εκπαιδευτικών, πολιτιστικών δυνατοτήτων και εφαρμογών, και της διαρκώς εξελισσόμενης σχετικής έρευνας, οραματιστήκαμε τη σύλληψη του παρόντος συλλογικού τόμου και επιδοθήκαμε στην αναζήτηση συμπεριληπτικών εγχειρημάτων στον πολιτισμό, τις τέχνες και την εκπαίδευση. Αναζητήσαμε δηλαδή για το χτίσιμο του οικοδομήματός μας είτε έρευνες και μελέτες, είτε καλές πρακτικές επιστημόνων, καλλιτεχνών, εκπαιδευτικών, επαγγελματιών μουσείων, πολιτιστικών οργανισμών, της κοινωνίας των πολιτών και υπευθύνων χάραξης πολιτικής για τον ρόλο και τις δυνατότητες του πολιτισμού και των τεχνών για μια συμπεριληπτική κοινωνία.

Έχοντας επίγνωση του ανοιχτού αυτού εγχειρήματος, της δεδομένης και παράλληλα ζητούμενης ποικιλομορφίας και πολυμορφίας του πεδίου και των ορίων

ενός βιβλίου, οι βασικοί θεματικοί άξονες του παρόντος συλλογικού έργου θα μπορούσαν να συνοψιστούν **στις εξής τέσσερις κεντρικές ενότητες**: **α.** Πολιτισμική συμμετοχή και συμπεριληπτική κουλτούρα στην εκπαίδευση και στον πολιτισμό, **β.** Τέχνες, καλλιτεχνική δημιουργία και συμπερίληψη, και τέχνες στην εκπαίδευση, **γ.** Χώροι πολιτισμού, μουσεία, προσβασιμότητα και συμπερίληψη, **δ.** Συνέργειες, δίκτυα συνεργασίας, καλές πρακτικές, δράσεις και ζητήματα επιμόρφωσης σε θέματα τεχνών, πολιτισμού και συμπερίληψης. Η «κατηγοριοποίηση» αυτή είναι βεβαίως συμβατική, καθώς οι πολύπλευρες διασυνδέσεις –καλλιτεχνικές, εκπαιδευτικές, επιστημονικές–, οι διεπιστημονικές εφαρμογές, οι τάσεις στη χάραξη πολιτικών, οι εφαρμογές και η έρευνα σε διαφορετικούς χώρους πολιτισμού αλλά και στην εκπαίδευση –τυπική, μη τυπική, άτυπη και διά βίου– αποδεικνύουν έμπρακτα τη «ρευστότητα» των συμβατικών ορίων, αλλά και τις δυνατότητες και τη δυναμική αυτής της δημιουργικής «συνομιλίας».

Οι **τριάντα εννέα συγγραφείς του τόμου** που συγγράφουν τα είκοσι έξι κεφάλαιά του και οι υπογράφωντες επιμελητές που συγγράφουν το εισαγωγικό κεφάλαιο –ερευνητές, ακαδημαϊκοί, επαγγελματίες από τον χώρο του πολιτισμού, της εκπαίδευσης, της κοινωνίας των πολιτών, υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής– επιβεβαιώνουν και τεκμηριώνουν αυτή ακριβώς την πολυσχιδία του νέου πεδίου που διαμορφώνεται, το οποίο ο παρών τόμος επιχειρεί να αναδείξει παράλληλα με τη σημασία και την αναγκαιότητα συνεργειών. Στα κεφάλαια του τόμου –ποικίλης δομής και μορφής, θεωρητικά, ερευνητικά, καινοτόμων εφαρμογών, προγραμμάτων και δράσεων πολιτισμού, εκπαίδευσης και τεχνών– οι αναγνώστες θα ανακαλύψουν ποικίλες πτυχές και διασυνδέσεις, όπως νοηματοδοτήσεις της έννοιας της συμμετοχής, καινοτόμες δράσεις πρόσβασης σε πολιτιστικά αγαθά στην τυπική, μη τυπική εκπαίδευση, άτυπη και διά βίου εκπαίδευση, μικτών καλλιτεχνικών ομάδων και δράσεων, δράσεις συνδημιουργίας και συνεισφοράς, διαπολιτισμικά προγράμματα και προγράμματα τέχνης, ζητήματα τεχνών και εκπαίδευσης παιδιών με και χωρίς αναπηρία, κατάρτισης εκπαιδευτικών, διαπολιτισμικά προγράμματα, προγράμματα ψηφιακής προσβασιμότητας και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στον πολιτισμό, δράσεις ενδυνάμωσης ποικίλων κοινωνικών ομάδων, πολιτικές κ.λπ., με έναν ενιαίο και κοινό στόχο: την ανάδειξη της πολυμορφίας και της ποικιλομορφίας, τη δύναμη της τέχνης και τη συμπερίληψη διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, παιδιών και ενηλίκων, αναπήρων, προσφύγων, ατόμων μεταναστευτικής βιογραφίας, μικτών ομάδων, διαφορετικής ταυτότητας κ.ά., που αποτελεί πλούτο για όλους μας.

Στο πνεύμα αυτό, η **αλφαβητική σειρά** που επιλέξαμε για την παρουσίαση των πολλών και διαφορετικών οπτικών μιας έτσι κι αλλιώς πολυσχιδούς ενότητας –